

Vitalija
Stravinskienė

MIGRUJĄČE WILNO

lata 1915–1994

MIGRUJĄCE WILNO

Vitalija Stravinskienė

MIGRUJĄCE WILNO

lata 1915–1994

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

Kraków 2025

Vitalija Stravinskienė
Instytut Historii Litwy, Wilno
✉ <https://orcid.org/0000-0001-6228-3278>

© Copyright by Vitalija Stravinskienė, 2025
© Copyright by Lietuvos istorijos institutas, 2025
© Copyright by Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2025

Recenzenci
dr Edmundas Gimžauskas
dr Valdas Selenis

Tłumaczenie
Teresa Dalecka

Redakcja
Beata Piasecka
Weronika Lachowicz

Projekt graficzny okładki
Danutė Šmitienė

Przekład streszczenia na język angielski
Diana Bartkutė Barnard

ISBN 978-83-8368-406-2 (druk)
ISBN 978-83-8368-407-9 (pdf)
<https://doi.org/10.12797/9788383684079>

Na okładce
Panorama Wilna, Litewskie Archiwum Specjalne, f. 16895, op. 2, d. 41, k. 1.

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Dla byłych i obecnych mieszkańców Wilna

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
I. Pierwsza wojna światowa i mieszkańcy Wilna. Wielkie wyludnienie miasta. Lata 1915–1917	13
II. Między Litwą a Polską. Oczekiwania i rzeczywistość mieszkańców Wilna w latach 1918–1920	25
III. Procesy migracyjne w latach 1918–1939	33
Akcja repatriacyjna	34
Repatriacja prowadzona przez Litwę	36
Polska akcja repatriacyjna i Wilno	39
Inne procesy migracyjne	47
Nie tylko piękna strona imigracji: margines społeczny Wilna	61
Społeczny portret prostytutek	65
Próby policzenia mieszkańców Wilna w latach 1915–1942. Zrealizowane i niezrealizowane spisy i rejestracje	72
Wysiłki spisania ludności Wilna w latach 1915–1919	72
Plany i realizacja spisów ludności Wilna w latach 1923, 1931 i 1942	76
„Papierowe” rejestracje wilnian	81
IV. Wilno w czasie II wojny światowej	87
39 dni rządów sowieckich (wrzesień–październik 1939)	88
W składzie Republiki Litewskiej	90
Polscy uchodźcy wojenni – tymczasowi mieszkańcy Wilna	90
Statystyczny wymiar integracji Wilna z Litwą	91
Od czerwca do czerwca. Polityka władz sowieckich wobec mieszkańców Wilna	96
Niemiecka okupacja i życie społeczności Wilna	101
V. Znaczenie umowy z 22 września 1944 roku w życiu Wilna	109
Nastroje wileńskich Polaków wobec ewakuacji	113
Wyniki akcji rejestracji i przesiedlenia do Polski	115
VI. Nowi wilnianie. Migracja do Wilna w okresie sowieckim	121
Ile było fal imigracyjnych i emigracyjnych?	122
Drogi do Wilna	129

Akcja zasiedlenia i zaopatrzenia Wilna w siłę roboczą w latach 1945–1946	129
System przydziałów do pracy i studiów	132
Sowiecka demobilizacja i Wilno	138
Tymczasowi mieszkańcy stolicy: uczestnicy wojny, przestępcy, włóczędzy, jeńcy wojenni i „przedsiębiorcy”	143
Migracje w świetle spisów i rejestracji ludności (1944–1989)	148
VII. Od miasta wieloetnicznego do... jeszcze bardziej wieloetnicznego	153
VIII. Fala emigracyjna z Wilna. 1990–1994	159
Zakończenie	163
Wykaz źródeł i literatury	165
Wykaz źródeł	165
Wykaz literatury	167
Wykaz skrótów	177
Spis ilustracji	179
Indeks nazwisk	181
Summary	185

WSTĘP

Prosimy tedy, abyście w miastach, dworach i wsiach, gdziekolwiek któremu z was przypadnie kazania głosić, tę wieść ludziom przekazali. A jeśliby się znaleźli rycerze lub giermkowie – damy im dochody i ziemię uprawną, ile tylko zapragną. Kupcom, kowalom, kołodziejom, kusznikom, szewcom, mistrzom różnych rzemiosł wraz z żonami, dziećmi i dobytkiem pozwalamy swobodnie przybywać do naszej ziemi i swobodnie z niej wyjeżdżać – bez wszelkich opłat, cel ani przeszkód¹

– tak w liście z 1323 roku wielki książę litewski Giedymin zwracał się do kupców, rzemieślników, duchownych, rycerzy i innych mieszkańców europejskich miast, zapraszając ich do osiedlania się w królewskim mieście Wilnie i na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Ten list, będący pierwszą pisemną wzmianką o Wilnie, już wtedy podkreślał znaczenie migracji i swobodnego przemieszczania się ludzi. Historię Wilna i migracji łączy więc nieprzerwana, ponad siedemsetletnia więź.

Przez cały ten czas procesy migracyjne odgrywały kluczową rolę w życiu miasta – przynosiły zarówno klęski, jak i odrodzenia; zmieniały liczebność i strukturę społeczności, kształtowały ich tożsamość. Z każdą epoką znaczenie migracji rosło, a największy wpływ wywarły one na społeczność miejską w XX wieku. Wówczas dziesiątki tysięcy mieszkańców kraju zostały wciągnięte w wir migracji. W centrum tego procesu znaleźli się wilnianie, których przynależność i tożsamość wielokrotnie ścierały się z interesami różnych państw. Napięcia te doprowadziły do deformacji i przeobrażeń tożsamości mieszkańców miasta. Najbardziej dramatyczne zmiany nastąpiły podczas II wojny światowej oraz w pierwszych latach powojennych, gdy Wilno niemal całkowicie utraciło swoich dawnych mieszkańców. Paradoksalnie to właśnie migracja przyczyniła się do dalszego rozwoju miasta i jego społeczności.

W XX wieku Wilno przeszło kilka głębokich transformacji. Do końca I wojny światowej funkcjonowało jako miasto gubernialne w Imperium Rosyjskim. W okresie międzywojennym stało się miastem wojewódzkim na peryferiach II Rzeczypospolitej, z wyraźnymi ambicjami bycia kulturalną stolicą kraju. Na początku II wojny światowej Wilno de facto odzyskało status stolicy niepodległej Republiki

¹ *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans. Gedimino laiškai*, sud. S.Ch. Rowell, Vilnius 2003, s. 59.

Litewskiej, jednak już w 1940 roku, po okupacji Litwy, miasto zostało włączone do Związku Sowieckiego i ogłoszone stolicą Litewskiej SRS. Ten status utrzymywał się aż do 1990 roku, kiedy – po odzyskaniu niepodległości – Wilno ponownie stało się stolicą suwerennej republiki.

Pomimo dramatycznych zmian ustrojowych i politycznych Wilno nieprzerwanie zachowywało znaczenie jako miejsce przyciągające ludzi, pełniąc funkcje administracyjne, religijne, kulturalne i gospodarcze. Dla niektórych grup mieszkańców – jak Żydzi – było „Jerozolimą Północy”. Wyjątkowe znaczenie miało także dla Litwinów, Polaków i Białorusinów: dla Litwinów – jako „stara i odwieczna” stolica, dla Polaków – jako ważny ośrodek kultury narodowej, a dla Białorusinów – jako miejsce narodzin ruchu narodowego i centrum kształtowania się białoruskiej elity. Jak stwierdził Józef Piłsudski, były wilnianin i przywódca odrodzonej Polski – „Wilna żądają wszyscy”². Wiele osób pragnęło również być wilnianami, choć nie wszystkim dane było to marzenie zrealizować.

Przygotowując tę pracę, korzystano z archiwalnych i rękopiśmiennych zbiorów dokumentów, opublikowanych źródeł oraz opracowań historiograficznych. Bliższe przyjrzenie się skutkom migracyjnym różnych wydarzeń ujawniło, że niektóre kwestie wciąż pozostają niedostatecznie zbadane. W poszukiwaniu odpowiedzi sięgnięto do archiwów, przede wszystkim do Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego (LCVA), które przechowuje dokumenty instytucji politycznych i organizacji społecznych działających w XX wieku pod różnymi władzami. Materiały te pozwoliły przeanalizować m.in. problem reemigracji byłych mieszkańców Wilna po I wojnie światowej oraz przymusowych migracji w latach 1941–1944. Zbiory LCVA uzupełniono dokumentami z Litewskiego Archiwum Specjalnego (LYA), Wileńskiego Regionalnego Archiwum Państwowego (VRVA), a także innych archiwów i zbiorów rękopiśmiennych (LMAVB RS). Szczególnie istotne okazały się dokumenty LYA, odzwierciedlające dynamikę i mechanizmy kontroli migracji w okresie sowieckim. Aby odpowiedzieć na pytania dotyczące losów wilnian w czasach przemian politycznych (1918–1920), sięgnięto również do archiwów polskich i zbiorów polskiej emigracji.

Cennym uzupełnieniem były także dzienniki i wspomnienia ówczesnych mieszkańców Wilna, pozwalające uchwycić kierunki migracji – zarówno w obie strony, jak i tylko w jednym kierunku – oraz lepiej zrozumieć motywy podejmowanych decyzji. Omawiając poszczególne fale migracyjne do Wilna i z Wilna oraz analizując ich konsekwencje dla miasta i jego mieszkańców, oparto się również na pracach badaczy z różnych krajów, wymienionych w przypisach.

² J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. 5, oprac. K. Świtalski, Warszawa 1937, s. 80.

Ramy chronologiczne niniejszej publikacji nie są bezwzględne – wyznaczają raczej symboliczny początek intensywnych procesów migracyjnych w Wilnie oraz zakończenie pewnego ich etapu. Pierwsza data (1915) wiąże się z ewakuacją mieszkańców miasta na wschód, spowodowaną zbliżaniem się armii niemieckiej w czasie I wojny światowej. Druga (1994) oznacza kres nieprzerwanego napływu ludności do Wilna w okresie sowieckim i częściową zmianę kierunku tych procesów – rozpoczęcie reemigracji rosyjskojęzycznych mieszkańców do miejsc ich pochodzenia.

Celem pracy jest ukazanie dynamiki i rezultatów procesów migracyjnych w Wilnie od drugiego dziesięciolecia do lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Niech każdy czytelnik, biorąc do ręki tę książkę, sam rozstrzygnie, jak dwudziestowieczne migracje wpłynęły na współczesne Wilno.

Św. Krzysztof – patron Wilna. Rysunek Haliny Sukiennickiej, *Biblioteka Narodowa*

I
Pierwsza
wojna światowa
i mieszkańcy Wilna

Wielkie
wyludnienie miasta
Lata 1915–1917

Zanim przejdziemy do omówienia sytuacji mieszkańców Wilna w czasie wojny, warto przyjrzeć się etniczemu obrazowi miasta sprzed jej wybuchu. Według danych Komitetu Statystycznego Guberni Wileńskiej w 1912 roku Wilno liczyło 238,6 tys. mieszkańców³. Inne źródła wskazują jednak, że liczba ta mogła być nieco niższa i w 1913 roku wynosiła od 225 do 230 tys. osób⁴. Pod względem liczebności dominowali wówczas Polacy, Żydzi i Rosjanie.

Wybuch I wojny światowej latem 1914 roku znacząco zmienił te proporcje – do Wilna zaczęły napływać tysiące uchodźców, co czasowo zwiększyło populację miasta. Litewscy działacze liczyli, że uda się zatrzymać litewskich uchodźców na stałe i tym samym zmienić proporcje etniczne Wilna na ich korzyść⁵. Plany te jednak, z powodu ograniczonych zasobów, pozostały niezrealizowane.

I wojna światowa diametralnie odmieniła losy wielu europejskich miast – nie inaczej było z Wilnem i jego mieszkańcami. Wojna przyniosła im ogrom cierpień: konieczność przyjęcia tysięcy uchodźców i opieki nad nimi, mobilizację do armii carskiej, przymusową ewakuację, tułaczkę po miastach i wsiach Imperium Rosyjskiego, głód, choroby i śmierć. Jako pierwsi zetknęli się z wojną mężczyźni zmobilizowani do armii rosyjskiej – obowiązek objął wszystkich zdolnych do służby w wieku od 18 do 45 lat. Podobny los spotkał kolejnych rekrutów rok później: w 1915 roku komendant wojskowy Wilna, generał Gieorgij Tumanow, nakazał ewakuację wszystkich młodych mężczyzn w wieku poborowym, którzy wcześniej nie zostali powołani do służby, w głąb Imperium Rosyjskiego. Akcja ta miała charakter przymusowy – w mieście przeprowadzono kilka obław mających na celu „wyłapywanie” rezerwistów⁶. Ci, którzy chcieli pozostać w Wilnie, musieli się ukrywać, a wychodząc z domów, zachowywać szczególną ostrożność, by uniknąć zatrzymania przez częste patrole wojskowe⁷.

Wraz ze zbliżaniem się frontu rozpoczęła się przymusowa ewakuacja ludności z terenów przyfrontowych na wschód, co spowodowało napływ tysięcy uchodźców do Wilna. Po raz pierwszy mieszkańcy zetknęli się z nimi już jesienią 1914 roku,

³ Памятная книжка Виленской губернии на 1913 годъ, ч. II, Вильна 1913, s. 2.

⁴ K. Niedziałkowski, *Biedne miasto. (Trochę cyfr ze statystyki Wilna)*, „Przegląd Wileński” 1913, nr 22–23, s. 9.

⁵ D. Mačiulis, D. Staliūnas, *Vilnius – Lietuvos sostinė. Problema tautinės valstybės projekte (XIX a. pabaiga – 1940 m.)*, Vilnius 2015, s. 77.

⁶ M. Przeniosło, M. Przeniosło, *Wilno i Wileńszczyzna w okresie ewakuacji wojsk i władz rosyjskich w 1915 roku*, „Respectus Philologicus” 2014, nr 26(31), s. 250.

⁷ Z. Fedorowicz, *Trzydzieści lat mego pobytu w Wilnie 1914–1944*, Bydgoszcz 2010, s. 36.

Summary

MIGRATION IN VILNIUS: 1915–1994

For centuries, migration processes have played a significant role in the life of Vilnius. Even the first mention of Vilnius in 1323 refers to the importance of the movement of people for the city and looks forward to the arrival of new *Vilniusites*.

Migration processes in the city intensified in times of political change (wars, uprisings, revolutions, etc.) or social cataclysms (fires, famines, disease outbreaks, etc.).

With each passing century, the importance and significance of migration has increased. It was perhaps in the twentieth century that this had the strongest impact on the city's community. That was when not just thousands but tens and even hundreds of thousands of people were caught up in the whirl of migration. At the center of this maelstrom were the inhabitants of Vilnius who more than once were in the focus of interest for several countries. These interests led to the deformation and re-creation of the identity of the *Vilniusites*. The most drastic changes took place during the Second World War and the early post-war years, when the city lost almost all of its former inhabitants. Paradoxically, it was migration that facilitated the growth of the city and its social environment.

In the twentieth century, Vilnius went through several major transformations: first it was a city of a guberniya of the tsarist empire, then it became a city on the outskirts of Poland (with much higher ambitions to be seen as the country's cultural capital), and, finally, the actual capital. For some groups of the residents of Vilnius, for example, Jews, Vilnius was a world-class city of special significance. It was also equally special or unique for Lithuanians, Poles, and Belarusians.

Vilnius has always attracted people. Therefore, there was no shortage of people who wanted to be residents of this city. However, not everyone's wishes were granted.

The study aims at showing the dynamics and results of migratory processes in Vilnius between the 1910s and 1990s, that is, starting with the major evacuation of the inhabitants of Vilnius to the east during the First World War and ending with the process of Soviet re-emigration during the early years of the re-established independence of Lithuania.

It is therefore not too bold to say that during the period discussed, migration was the key factor in the demographic change of Vilnius and that all political

systems used it as an instrument for political or social-economic purposes. They were particularly widely used by the Soviet authorities in organising or provoking large-scale coercive actions. It should be stressed, though, that this migratory 'instrument' did not always work in line with the intentions and wishes of its planners. It often had the 'side effect' of creating new demographic problems in Vilnius, which were again addressed by migration.

Between 1915 and 1994, there were two phases of intensive emigration from Vilnius and immigration to the city: (1) 1915–1922, when the First World War led to the evacuation of around 40% of the residents of Vilnius to the east and the return of around half of them in the first post-war years. The movement of the residents of Vilnius in various directions was also considerably intensified by the 1918–1921 war between Poland and Bolshevik Russia, and the struggle between Lithuania and Poland for the city; (2) The Second World War and the early post-war years were the time of the biggest population shift in Vilnius: the old inhabitants, of whom hardly any remained in the city, were replaced by the new Vilniusites from Lithuanian villages and various regions of the Soviet Union. This was the result of the Nazi Holocaust of the Jews and the plan of the Soviet authorities to homogenise the western territories of the Soviet Union (with Vilnius at its center). According to that plan, the ethnic composition of Vilnius was to change significantly: the number of Poles was to drop and that of Lithuanians to rise. This was done by means of a relocation campaign officially known as evacuation or repatriation. It was to take place in autumn 1944 and end in 1945. It was estimated that around 50,000 Polish residents of Vilnius would express their wish to move from Vilnius to Poland, which found itself in a new geographical space. However, the Soviet planners of the Vilnius resettlement campaign 'miscalculated': twice as many people left for Poland as expected (the plan was to resettle about 50% of the city's population, but actually 80%, i.e., about 90,000 people, left).

It should be noted that the current demographic situation of Vilnius has been shaped by the multidirectional migrations of the second half of the twentieth century.

In the early post-war years (1946–1948), the 'contribution' of migration to the city's population growth ranged from 71% to 93%, and then gradually declined, reaching 64% by the end of the Soviet era. In reality, this meant that two out of three residents of Vilnius were newcomers. Therefore, we can safely call Vilnius a migrant city.

Migration processes had a direct impact on the changes in the social structure of the city. If at the beginning of the period in question the ethnic composition of the city's inhabitants was Polish-Jewish-Russian, at the end of the period it became Lithuanian-Russian-Polish. Up to two dozen ethnic groups lived in Vilnius in the

first half of the twentieth century, and by the end of the century, there were about a hundred of them. As for larger ethnic communities (with over a hundred members), there were about forty of them. Other pronounced social changes took place at the same time. Until 1939, the city could be described as a center of the intelligentsia and small traders. In the second half of the century, through the efforts of the Soviet authorities, it became an undisputed capital of factory workers. In 1989, workers accounted for over 50% of all employed people in Vilnius. This was a consequence of Soviet industrial development in the city. However, the very status of the capital of the republic required the city to play the role of an administrative, economic, and cultural center, so the number of people engaged in mental work (the intelligentsia) increased as well. At the end of the Soviet era, they accounted for 46% of the city's workforce.

Vilnius always attracted all kinds of people: the privileged (Polish civil servants, Soviet demobilised officers, and the like) and the marginalised (loose women, vagrants, the homeless, etc.). While each political system sought to reduce the number of the latter and overcome social problems, it was essentially a fight against windmills.

In addition, each political system tried to count and recount the population of the city of Vilnius, mistrusting the data of the previous authorities. Thus, within almost eight decades, the residents of Vilnius were counted fourteen times, although there were more attempts to do so. The most accurate and informative sources of information about the city's inhabitants are the general population censuses conducted by the German, Polish, and Soviet governments (in 1915–1917, 1931, 1942, 1959, 1970, 1979, and 1989). Their data show that in the demographic development of Vilnius at that time, a special place was occupied by migrations (arrivals and departures), which led to radical changes in the ethnic structure, education, and other social changes of the residents of Vilnius.

Looking at Vilnius and its inhabitants today, we can say that migration is again affecting the city and its residents. Due to the Russian aggression in Ukraine that started in 2022, the community of Vilnius has increased by tens of thousands of people as Ukrainian citizens of different ethnicities have taken refuge in Vilnius.

They are changing the face of the city and enrich our Vilnius.

KEYWORDS: migration, Vilnius, population, government

Autorka niniejszej książki skupia się przede wszystkim na procesach migracyjnych XX wieku i ich znaczeniu dla Wilna i jego mieszkańców. Analizuje, w jaki sposób migracje zmieniły oblicze miasta, jaki wpływ miały one na tożsamość mieszkańców i rozwój społeczności – opisuje wpływ stałej migracji ludności na rozwój demograficzny Wilna i wyjaśnia, dlaczego dawni mieszkańcy miasta zniknęli i w jaki sposób pojawili się nowi.

KSIĘGARNIA
AKADEMICKA
PUBLISHING

<https://akademicka.pl>